

Марко Цар: Сава Бјелановић - један поглед на писца

Дошло је вријеме да се у неколико одужимо једном од најмилијих и најпоузданијих другова из наше младости, човјеку који нам је, као јавни трудбеник, при зачетку нашег списатељског рада, био не само постојани бодрилац, већ, својим изгледом, и свијетао примјер. Његов је губитак био тако изненадан и тако осјетан, да нас је у први мах поразио, а затим нас потпуно дезоријентовао и дуго времена у трзавици држао. Но ни данас, кад је вријеме прве забуне прошло и кад смо у стању да ведрије просудимо огромну штету коју смо његовом смрћу претрпјели, ни данас ми нијесмо кадри да о њему донесемо правилан суд и свестрану оцјену. Колико смо у Сави Бјелановићу изгубили, то овдашњи наш народ, својим здравим инстинктом, осјећа боље него ли би могло да објасни икакво разложење. Људи који су, не познајући га изближе, његов публицистички и парламентарни рад произдаље пратили, тешко ће икад моћи да себи представе колико је патриотске вјере и живе енергије овај човјек у малтене дваестогодишњи свој рад уложио. Агилан новинар, чијем се духовитом перу и полемичкој вјештини свијет дивео, бијаше он уједно и приљежан, управо неуморан радник, који је вољно на себе узимао и најматеријалнију, рецимо занатску страну, новинарског посла. Бистро и рапидно схватање, које у њега бјеше ствар природна, оштрило се и јачало у тој непрекидној вјеци с дана у дан, и ми, помагачи његови, који смо свједоци били поступној формацији и коначном расцвету његова публицистичког талента, знамо најбоље колико се драгоцјених својстава и колико се солидног знања крило под привидно лежерним тоном његове политичке критике.

Вршњаци и, у скромној мјери, сатрудбеници еминентног човјека, ми не мислимо да овђе у претрес узимљемо његово јавно жељање као политичара и народног посланика; ми ту задању остављамо познијим радницима, људима који ће за такав посао имати много згоднију перспективу. Ми хоћемо данас да нешто кажемо о новинару и публицисту, о даровитом писцу, који је код својих савременика толико гласа уживао, те да узгред прибиљежимо коју успомену на човјека и изврсног друга, којему смо много дугovali и којега смо искрено вољели.

I

Сава Бјелановић, оснивач и вођа српске странке на Приморју, мада је са јавног попришта ишчекао у напону мушке снаге, био је ипак тако срећан, да је још око заранак живота свога чуо глас народнога признања. Он је свој, релативно кратки вијек, тако обилатим и тако корисним радом испунио, да је готово немогуће у збијеној слици приказати га: новинар, бесједник, партијски организатор, књижевник, он је у сваком послу дао доказа о свом бистром уму, о свом агилном таленту, о свом идеалном напрезању; он је, нарочито, дао свуда и сваком приликом доказа о непоколебљивости својих увјерења. Али оно чиме ће његово име остати за свагда спојено, и о чему ће морати рачуна водити наша културна историја, то је оснивање српског политичког органа на Приморју, оног судбоносног Српског Листа, који је далматинско Српство из мртвила тргао, задахнуо га народном мишљу и народним идеалима, те из бесвјесне гомиле створио живу и компактну српску народну странку. То је онај будилац-лист, што га је старија генерација радо истицала као најбољи у своје доба политички лист на словенском југу, и који ће, свакојако, остати вјерно огледало најзнаменитијег часа политичко-народне борбе приморскијех Срба, као и опћег културног стања нашега народа у то доба.

У историји српске журналистике Српски Лист, потоњи Српски Глас, заузео је одвојено мјесто, мјесто видно, које би његову оснивачу очувало име у успомени потоњих нараштаја чак и онда,

кад ничим другим не би имао да се пред потомством подичи. Јер овај лист није био само носилац једне политичке мисли, застава под којом се окупљало приморско Српство, већ је он за свој нараштај био и знаменита школа писмености. Бјелановић се није борио само за народна права и политичке идеје, него је он пером у руци ђеловао и као заслужан пионир српске просвјете. Он је брижљиво пратио, биљежио и бистрим погледом оцјењивао све културне појаве у и изван Српства и Словенства. С великим маром биљежио је сваки економски и културни напредак, сваку важнију књижевну појаву у својем народу. Његови књижевни фејтони - понајвише утисци с кратких путовања, или прикази савремених српских публикација - јасно свједоче колико је овај одлични новинар имао смисла и за чисту књижевност, за питања стила и укуса. Та особина његова, та његова пажња према стилу и књижевном облику, карактерише на особит начин овог српског журналисту. Сава Бјелановић, одлични ђак задарске италијанске гимназије, уносио је у своје новинарске чланке онај неки умјетнички оуид, којим се махом одликују они наши списатељи и научници, који имадоше прилике да се огрију на топлем сунцу латинске културе. Смисао за лијепу форму, то основно обиљежје романских мајстора, бијаше јако развијен и у овог њиховог ђака са источне обале Јадрана. Нема разлике у том погледу између Бјелановићевих уводних чланака и оних живолазних, атичком сољу зачињених "Пабирака", које је публика у сласт читала, управо гутала. Али та стилистичка гипкост, та, рекао бих готово, смишљена кокетерија његове фразе, није никад тако далеко ишла, да је то испадало на штету српскога језика, његове чистоће и његова духа. На чистоћу језика је, шта више, много полагао. Сам његов матерински језик – језик кршне Буковице – давао му је за то богату основу; а да га читање туђих ствари (особито којекаквих новина, које је морао да чита по занатској дужности) не би заразило те му и нехотице у крв прешло и рођени језик натрунило, он је чешће одилазио у своје родно мјесто, да се ту на извору окријепи, те да из дотицаја с народом, као оно Антеј из дотицаја са мајком земљом, поцрпе нову снагу за свој даљи рад.

А тај рад – нарочито у потоње вријеме, кад је Сава био већ постао и народни посланик у далматинском сабору – бијаше огроман. Новинари у великом свијету, који у извјесној редакцији имају да његују неку извјесну рубрику и само о њој да се брину, не могу ни да се домисле што је то у провинцији сам уређиватн партијски лист, који излази тек једном у седмици. Чувена ријеч Нулла диес сине линеа показује, у таком случају, само једно лице мучног и тугаљивог питања. Друго лице, или боље, наличје његово, састоји се у свакидашњем, облигатном и пажљивом читању огромног броја периодичних новина и савремених публикација, те у биљежењу важнијих мјеста и вађењу ексцерпата, а све то само зато да би се у наредном броју предусреле све противничке тврдње, које иду за тим да заведу јавно мишљење, те да би се у листу изнијела права слика онога што је кадро да обиљежи партијско стајалиште и читаоце што боље оријентује. Кад се дода још да је Бјелановић сам водио своју обилату кореспонденцију, исправљао разне прилоге својих дописника, па се унеколико старао и за коректуру листа, онда ће сваком разумљиво бити, колико је такав уредник морао материјалног труда улагати и колико је, у таким приликама, требало имати воље и љубави, па да се лист у књижевном погледу одржи на некој висини, и од новинарског посла не направи обичан занат.

Ох тај новинарски посао, како га је Бјелановић, покрај свих његових неугодних страна, заволио био и како га је предано и самопријегорно вршио! Кад се мишљу пренесемо у оно идеално доба наше народне борбе на Приморју, личност Савина искаче нам пред очима као символ и оличење цијелога покрета. И ми га гледамо у оној скромној момачкој собици поврх Брчићеве апотеке у задарској Широкој Улици, како сједи за столом и пером шара по оним дугуљастим стризама модрикасте хартије, на којима би обично писао своје чланке. Соба је сва у магли од пушта духанског дима, ал' то писац никако не примјећује; редови његова ситна, доста читка рукописа, нижу се један за другим у збијеним врстама, као што се у тањирићу за пепео нижу

многобројни угарци допушених цигарета. Према њему, на дувару, виси слика Светозара Милетића, овјенчана ловор-вијенцем, и једне старе јаворове гусле, поклон, ако добро памтим, њеког поштоваоца из Црне Горе. Ту у тој чедној собици, која је са сусједним салончићем и једним кабинетом за спавање сачињавала читаву редакцију, ту је Бјелановић врло усрдно дочекивао своје посјетиоце и многобројне пријатеље из мјеста и са стране. Његов разговор бијаше у исто доба и отмјен и врло пријазан, хоће рећи: у својој једноставности веома пробран. А разговарао је врло вољно, нарочито с људима из народа, код којих могао да се распитује о приликама у разним крајевима. Само уочи дана, кад је требао да му изађе лист, бијаше тешко протурити се до њега. Тај је дан он намијењивао пошљедњим вијестима и уводном чланку, који је увијек с особитим маром састављао. Желио је да му тај чланак буде језгровит по садржају и облику; писао га је понављено ноћу, кад је сигуран био да га нико неће ометати, а главно му настојање бјеше да га напише чистом српском синтаксом и искити згоднијем реченицама из народа. Жалио би се кад би му чланак испропао предугачак, јер “уводни чланак – вељаше – треба да је збијен, лапидаран; празно развлачење доликује проповједнику, али нипошто новинару.” И, збиља, Сава Бјелановић имао је о новинарском стилу своје особите погледе. Он је, наиме, држао е новинар мора да пише не само оно што је народу корисно, него да пише тако, како ће то народ лакше схватити и с већим задовољством читати. Стога је он највећи образац, управо идеал новинарског стила, назирао у несравњивим ђелима класичне књижевности грчке и латинске, у оној изворној прози која се одликује скулпторским реченицама и садржајном краткоћом израза.

Нажалост, за подражавање таким стилистичким угледницима, уредник Српскога Листа не имађаше довољно доколице, и стога би он често пута сјетним осмијехом понављао стару досјетку оног француског писца из ХVIIIИИ. вијека, који, кад га прекорише да му је писање одвећ различено, одговори духовито: “Хéлас! Је н' аи пас ле темпс д' ётре бреф”. (1)

У овим биљешкама, којима је поглавити смјер да освјеже успомену на публициста и новинара, ми ћемо се по невољи, овда онда, морати дотаћи и политичара, оштрог полемичара који је, као партијски човјек, око себе распаљивао многе страсти и изазивао јаке реакције. Иако се тај дио Бјелановићеве ђелатности данас, ушљед промијена насталих у политичкој оријентацији, тако рећи, преживио, он опет зато припада историји националног препорода у овој земљи, и ми га стога у овом историјском осврту не могосмо сасвим мимоићи. Обзирати се, у овај час, на акутну фазу српско-хрватске размирице и историју наших политичких заблуда, изгледаће можда комегод неумјесно; али ми то, разумије се, не чинимо из каквих политичких побуда, него се на прошлост обзиремо једино по дужности објективна трагаоца, који би рад био да своју слику што љепше заоквири, те да његовањем позадине што већег рељефа даде главном лице.

II

Како су почетком осамдесетих година Срби па Приморју образовали политичку странку и покренули партијски орган, то је већ довољно познато из ранијих публикација о предмету. Кад је последице првог бокелског устанка (1869. г.) дошла у Далмацији на власт т. зв. “народна странка”, срушивши дотадашњу превласт однарођене талијанске олигархије, она убрзо скрену са старог, начелног пута, и удари новим клерикално-владиначким правцем, камо ју је нарочито гуркао признати првак и вођа њен, поп Миховил Павлиновић. Аустрији која – потиснута из Њемачке и Италије – бјеше истом окренула очи Балкану, требао је згодан савезник и она га нађе у католичким вођама народнога покрета у Хрватској и Далмацији. Кратковиди политичари с ову и с ону страну Велебита налетише на бечки љепак. Они повјероваше обећањима њемачког Дранг-а, као да ће им тобоже он из гроба подићи Звонимирово краљевство, које је имало обухватати не само ужу Хрватску са Славонијом и Сријемом, него и Далмацију с Дубровником, Боку Которску с Босном и Херцеговином.

Нестрпљивим родољубима бијаше јасно као два и два четири, да аустро-угарска монархија, из својих рођених интереса, мора да створи ту Велику Хрватску, па стога и сами пригрлише мисао, како у првом реду ваља сузбијати српске националне тежње, ваља сломити српску снагу и доказати да Срба нема нигђе, најмање у истом запосједнутој Босни и Херцеговини. И тада се сва та уортачена сила окрете против српскога живља. То је било доба кад је наш народ на овом западно-јужном крају, највећим пожртвовањем, иако мршавим успјехом, своју народну дужност вршио; кад се у неравној борби изморио и истрошио био. Али приморски Срби, ступише јуначки на одбрану својих права, готови да истрају до краја у борби за своје идеале политичко-народне. У то је доба покренут Бјелановићев Српски Лист. Прва мисао о његову постанку зачета је г. 1870. на једном састанку српских првака из Горње Далмације, у манастиру Крци, не далеко од села Ђеврсака, гђено данас леже кости његова оснивача и првог уредника. То је и био узрок што су противници дуго времена српски орган називали “калуђерским клапалом”; али Српски Лист, бранећи програм Српства трију вјера, показа убрзо да се његови писци не руководе никаквим обзирима религиозним, а још мање да су им на срцу особити интереси православног свештенства.

Појава новог листа свуда је са симпатијом поздрављена; његов поклич “Брат је мио, које вјере био” не оћекну само овђе на Приморју, него и много даље, преко Велебита и Динаре. Срби са стране признаше и одобрише његов одбранбени програм; наш се народ на свему овом крају трже из дријемежа, сабра своје снаге и ступи одважно у неравну борбу. Разумије се да је у тој борби главни терет падао на Бјелановића. Увијек спреман на биљези, он је својом мравињом радљивошћу доскакао свакој потреби и јуначки сузбијао све оно што је грозило народној егзистенцији приморскијех Срба.

С противне стране, из владино-клерикалног табора, хтједоше испрва да српски орган игноришу, или да га свијету прикажу као гласило православног клира; али јачањем српске странке и либерално-достојанственим тоном својега писања, Српски Лист постаде убрзо тако знатан фактор у политичком животу далматинском, да је свакоме требало с њим рачунати, а у првом реду самим “народњацима” хрватским. Држећи се своје прорачунане резерве и тобоже игноришући српски орган, Миховио Павлиновић, инспиратор и главни сарадник Народног Листа, дуго је времена избјегавао непосредну и отворену полемику с Бјелановићем, кријући се час за једним, час за другим псевдонимом, али га најзад јак и деспотски његов темперамент одгурну на отворено поприште. Читалачка публика далматинска, раздијељена у два противна табора, доживјела је тада онај чувени новинарски мегдан, који је неколико мјесеци трајао и својим борилачким жаром дозивао у памет оне епске окршаје из омирских спјевова, кад се војводе завађених чета одвојено у коштац хватају, а око њих војске мирују и у чуду чудо посматрају. Ми смо, пишући ову цртицу, хтјели да изнова прочитамо чланке које је Дон Михо том приликом (1882. год.) у Народном Листу објавио под натписом „Мисао хрватска и мисао србска у Далмацији”, као год и чувену серију Бјелановићевих устук-чланака под натписом Дон Михо на Бранику, који су кашње одштампани у посебну књигу. И морамо рећи да су борци били достојни повјерења, што га је сваки у свом табору уживао. Дон Михо, стари мегданџија, зграбио топузину те смјело и смишљено удара гђе је сигуран да ће противника најјаче озлиједити; фраза му је, дабогме, заједљива и пуна притајене пизме, али је жива и понекад веома пластична. Са своје стране “мали Савица” – како га Павлиновић једном назва – наоружан је силном дијалектиком, уз то јак у гњатима, веома начитан и, као мало ко, посвећен у мистеријама клерикалне тактике.

Ове су Бјелановићеве чланке назвали “бисером новинарске вјештине” и у више махова препоручивали да се исти поново штампају и кроз народ растура. Душа ваља, ко их данас, након двадесет и пет година откако су написани, у цјелини прочита, наћи ће у њима доста тога

што је своју изворну свјежину и своју актуелност изгубило, али при том и много страница које свједоче о изванредним одликама њихова сачинитеља као писца. Примјера ради, слика Павлиновићева у приступном чланку заслужује да остане у достојање и потоњим нараштајима српских новинара. Пошто је над својим чланком исписао народни стих “Бјеше неко Страхинићу бане” и укратко напоменуо како се српски и хрватски народ у Приморју почетком уставне ере пренуо на нов живот, оснивајући своје захтјеве “не на прашњавним пергаментима, што у прости мозак не улазе, већ на природном праву, које сваки човјек собом носи,” – Бјелановић овако приказује младог Павлиновића, у то доба ватреног србофила и борца за заједничка народна права:

“Висока стаса, а кршнијех плећи и једре мишице, оштра лица и још оштријег погледа, приказа нам се Миховио Павлиновић као прави син Макарског Приморја, оне старе Паганије, гђе су се сусретале вјерске тежње Рима и Византије, али удариле на љуту литицу тврдокорности вјерске, као што ће послјије ударити освајачки Млеци на њихов жилави отпор, а и страшни нападај. Бијаше поп, али не поповска слика. Каква разлика између оног хода, и језуите одгојеног у заводима, блиједа и савијена, који оборенијех очију лиже као змија кроз шипраг густог свијета! Као да се и његово човјечје срце борило са поповскијем умом. Човјек Миховио Павлиновић морао је бити у рату са попом Миховилом Павлиновићем. Ову борбу свак је могао опазити, - ко и није знао што ће нам послјије казати његов вијерни друг Косто Војновић-Ужички, наине да је Павлиновић намјеравао селити у младу кнежевину Србију, - јер он није подносио ни извањске знаке свога чина. Носио је чизме до кољена, хаљину извезену и гајтанима сапету, калпак на глави, а дуга коса куцала му по раменима. И ако је бријао брке, на први поглед таког лица, свак је помишљао да је он тај завјет учинио пред каквом бијелом Вилом приморкњом, која му је отпјевала ријечи љубе Краљевића Марка невјерном куму, дужду од Млетака:

“Стара ме је мајка проклињала,

Да не љубим брадата јунака,

Него момче младо голобраче,

Као што је Марко Краљевићу.

Ако ћеш ме дакле послушати:

Да обријеш дужде своју браду,

Таде ћеш ми обљубити лице.”

“Приморац је Матковић писао о Миховилу Павлиновићу: обуците га у народно одијело, задијте му пушке и јатаган за пас, и ето вам правог хајдука. Погодио је, можемо чисто казати, без уврједи за младог Павлиновића. Павлиновић био је душом, као и тијелом, хајдук; не разбојник, већ прави хајдук српског соја, од онијех хајдука као Вељко, који су утирали сузе сиротињи, насилнике гонили и пријестолу обарали.

“Млади Павлиновић видио на једној страни потиштен народ, на другој господаре. Уз први стао, а на друге ударао. Није он разбирао како се зову Мамуле и Рознери (2) и колику власт у руци држе. Он је на њих јуришао. Маленом четом у сабору навалио на Лапену, (3) силна на власти и даровита умом. Увијек је народнијем језиком говорио и народни језик бранио, колико међу противницима, толико и међу пријатељима, који су га се једнако бојали. У томе и у свему Срби му били најпоузданији помоћници, бранили га од нападаја својијем прсима, као што рече поштени и искрени поп Групковић. Та обрана материнског језика бијаше најплеменитије ђело, као што је наше право на свој језик најсветије право, и ако на нашој страни није била ни

практична упорава језика у државнијем пословима, ни историјско право, ни дипломе, ни какве заклетве краљева и банова.

“Тада је Павлиновић примјером и словом препоручивао слогу Срба и Хрвата и вјерску сношљивост. Пријатељевао је са Србима у Угарској и у Србији, обишао оне српске земље и опјевао српске задужбине у Сријему. Ковао је у звијезде Црну Гору, као српску слободну и независну земљу, и отпратио пјесмом свог побратима Јову Сундечића на Цетиње:

Хајде збогом Гори-Црној,
Тврдој нашој заклоници.
Ту не допри турска сила,
Ни латинска мудролија;
Ту се братски братство зове,
Ког нам мајка породила;
Ту је мудрост и светиња
Живит, умриет, побједити;
За крст частни, за слободу
Све на свиету прегорети.”

Али ко је познавао само потоњег Павлиновића, тј. Павлиновића писца Хрватских Разговора и римског “ходочасника,” тај ће једва моћи да га упозна у Савином портрету. Потоњи је Павлиновић сасвим други човјек био, те и његов морални сликар, цртајући наличје оног симпатичног и мушког салика из Дон-Михових младих дана, приморан је ускликнути с пјесником:

Квантум мутатус аб илло, Хецторе!

И пошљедњи потези Бјелановићева литерарног живописа додају пророковој слици ове мрке сјене:

“Ко је читао у “Орлићу” Павлиновићеве “Староставне Књиге” о Црној Гори, морао је мислити да ће он полећети на Цетиње, кад Црна Гора стане одлучно “слагати прилоге на жртвеник српској слободи.” Или, ако му начела његове вјере забрањују да се угледа на Ивана Капистрана и да за пас задије јатаган попут црногорскијех попова, да ће се барем попети на најузвишенији врх свог Биокова и објеручке благосивати војску ослободитељицу. Али, кад је Српство листом скочило на обрану своје слободе, кад је Српство своја леђа подвргло да сруши силно турско царство и цијелом Истоку извојује независност, дакле кад је Српство ђелом доказивало своје витешко пожртвовање и своју велику моралну снагу, чим је у свему свијету признање стекло и најпоштеније одговорило поуздању писца “Староставнијех књига,” – Павлиновић мјесто благослова шаље проклетство, Павлиновић се објеручке баца блатом на Српство! У оном светом часу, кад се потресло срце и у српскијех крвника, Павлиновић издаје своје “Разговоре”, обија прагове на бечком Баллплатз-у и..... купи ријечи око усташкијех логора у поносној Босни.”

Него ми смо, износећи овај специмен Бјелановићеве полемичке прозе, истрчали малко пред хронологијом. Кад је ове редове писао, Сава је имао за собом већ три године новинарског живота, па не само да се његов стил бијаше ослободио раније непоузданости, него му и језик (на који је, као што виђесмо, Бјелановић много пазио) постао много књижевнији, тј. прост од

оних народских солецизама, с којима се овда онда сретамо у његовим ранијим списима. (4) У том је погледу вриједно упоредити прве бројеве „Српскога Листа” са онима који су објављени годину, двије кашње, и нарочито са пошљедњим годишњацима “Српскога Гласа.” Док онамо – као што је у своје вријеме врло zgodно опазео Љубомир Јовановић (5) – има чешће понешто, што одаје да се писац школовао на туђим језицима, понешто што не ваља, или је дајбуди друкчије него у оних који се старају да иду за Вуком и Даничићем, - пошљедњи су му бројеви таки, како их је могао написати најбољи српски стилист, па чак и такав, који се школовао искључиво на свом језику.

Прве године сарадници Бјелановићеви на листу били су, с времена на вријеме, Људевит Вуличевећ, Др. Лазар Томановић, Др. Душан Баљак и, мање интензивно, писац ових редака. Чланци се штампали понајвише ћирилицом, а у њима се теоријски расправљала разна начелна питања, бистрио програм листа и у разном облику подизала оптужница проти свемогуће владино-клерикалне „Народне странке.” Али већ у почетку друге године Бјелановић, низом чланака под натписом Вјера и народност (латиницом) започиње своју пропаганду у корист слободне мисли и Српства трију конфесија, под већ поменутиим геслом „Брат је мио, које вјере био.” У првом чланку писац овако обиљежава предмет својега писања:

“Наше вјерско и народно питање желим у неколико чланака расправити. Нећу се упуштати у дубока посматрања, него ћу само приближити неколике моје опаске о нашијем политичко-народнијем одношајима. Чуваћу се дубоке филозофије, јер та за наш свијет није; а чуваћу се и велике политике, јер је о њој опасно говорити сваком, ко се није извјежбао у бечком парламенту и у делегацијама, као наши хрватски заступници. Ови наши заступници знају много говорити, а мало казати. Ја не бих знао него попријеко ударати. И зато биће најбоље да своје опаске по реду изнесем.

“Противници Српскога Листа, шта кажем? противници Српства, стали су на сав глас викати, да је српски орган на Приморју масло поповско и владино. Ви сте их за доказе питали. Шта на то противници одговорише? Ништа. Али сад ја питам: шта би они могли одговорити? Кад би се одговор могао дати празнијем ријечима, не би посао трудан био. Али ваља одговорити ђелима, фактима. Противници имали би одговорити ђелима, и ђелима доказати да су у политици независнији од српског органа и српске странке, да су у вјерскијем питањима либералнији од Срба. Сад створи, Боже, та ђела, кад их нема. Гђе су?... Дакако, противници српске странке (назовимо их народном странком, премда је у свему ненародна) створили су и стварају крупна ђела. Али та ђела баш показују, да они тешко гријеше; гријеше својом безусловном подложности влади, без народне користи, а у вјерскијем питањима гријеше што уздржавају поповско господство и раде за интересе поповске. Клерикалство никад није моћније и упливније било што сада, а на ово клерикалство накаламила се политика, која није народна и која неколицини тоболац пуни, а народ у пропаст води.”

Даље се у тим чланцима жигосе Павлиновићева вјерско-народна пропаганда у Босни и Херцеговини и политичка трговина са “Хрватским Разговорима,” критикује папина енциклика Гранде Мунус и Стросмајерова акција за спојење цркава, те одбија приговор да је “Српски Лист” покренут за интересе православља, и доказује како је, напротив, „Српски Лист” од свога првог броја увијек писао против вјерскога прозелитизма, па у то име баш и устао против тежња Стросмајерових, које се испољавају у познатим његовим девизама: „Све за вјеру и за домовину” и “Једно стадо, један пастир.”

Под крај 1881 године уводи Бјелановић у свом листу нову рубрику, наине оне занимљиве своје Пабирке, којима ће до пошљедњег часа вјеран остати. У њима је он, с дана у дан, лаким стилем биљежио и не без хумора дискутовао главне појаве дневне политике, истичући узгред своја

начела и изводећи ствари на чистину. Колико у тим Пабирцима, толико у осталим својим полемичким чланцима, његов је главни објектив Миховил Павлиновић, виновник и душа завладале реакције. Павлиновић се у својем органу, додуше, својски брани, али за дуго не излази својим именом на сриједу, док се најзад не појави у Српском Листу нов борац, нов Дон Михин тужилац, који га у директним писмима стане лично изазивати на новинарски мегдан. Тај нови делија, који се из тактике потписивао Србин католик, не бијаше нико други до ли сам Бјелановић. У једном од тих својих „отворених писама“ Србин католик овако одговара Павлиновићу, који се у “Нар. Листу” бијаше на њега пожалио што га лично изазива и казао да с њим неће полемисати, док своје право име не открије:

“Ја сам своје перо забаталио био и о клин објесио, кад ме ви, пречасни оче, изненадисте вашим позивом у “Нар. Листу”. Мени је врло драго што, између многих задовољства, која су ми моја писма донијела, могу да забиљежим и ваш позив, јер најочитији доказ мога успјеха. А моја је радост тим већа, што је заиста ненадна, јер “двије су године – како сами кажете – да се неко размеће по гласилу српских интереса на Приморју и непрестанце кеси особно на вас итд.”, а ви стопро данас, послје двије године, сјетисте се и окренуште се на тако кивна нападача. Ви, пречасни оче, кад сте намрштили чело, главу подигли и оштријем гласом на ме стали набрецивати, мишљасте сигурно да сте пред уредником нашег листа, или у клубу народне странке. Преварили сте се, пречасни, јер ако сте ви љуто звијере, ни ја нијесам зец. И зато вам отворено кажем, да се ја на вашу заповијед нећу јавити својим правим именом. Ви ме зато, тврдо се надам, не ћете негалантним назвати; ви ћете заштедити ријечи лаж и овој подобне, које су вам се у вашем позиву низ перо омакле; јер сте ви, пречасни оче, колико ватрен агитатор, толико и хитар публициста и фин политичар, па ћете врло добро знати, да неке неотесане фразе не могу свађе постићи свој ефекат (као у клубу народњачком), а најмање пак код нараштаја “који нам расте уз кољено.” Зато се ја вама обраћам не као пророку, већ као публицисти и политичару, јер ја ауторитета не признајем. Дакле, сађите са нашег Олимпа; та и громовити Јупитер салазио је међу ове кратковјеке људе; разаберите се, па да говоримо обичним, свакидашњим језиком, како би нас свако разумио, па и наш нараштај, који је мени на срцу колико и вама, пречасни оче!...

“Ако вам ни тако није по вољи, а ви се осврните на ме “рад мисли коју слиједите и рад нараштаја, који вам уз кољено расте.” Видите, пречасни оче, времена су мутна, тушти се облаци навијају на ваше небо, шљедбеници узмичу. Неки губе вјеру у вас, учитеља и пророка свог, а неки вас се јавно одричу. Међу невјернијем Томасима и ја сам, оче пречасни. Некад ваш велики поштоватељ, док сте против народних душмана ваш громовити глас подизали, док сте слогу и љубав проповиједали и Србе признавали, а сад ваш противник, од кад сте племенити српски народ блатом хтјели окаљати, не за љубав хрватском народу, већ у корист оних политичара, који су непријатељи Хрватима колико и Србима, који се служе пером вашим и ваших другова у Задру и Загребу, да нас лакше смотају под своја кола. Ја и многи са мном бићемо сретни, ако нас о противном увјерите. Проговорите дакле – сада или већ никада!”

И Дон Михо, заиста, проговори. Његов политички памфлет “Мисао хрватска и мисао српска у Далмацији” право је огледало његове потоње несношљивости према Српству и православљу (који су појмови за њега, уосталом били идентични), као и његове кратковиде политике уопће. Та је политика углавном ишла за тим да завади и раздвоји католике од православних, те да ове задње прикаже као елеменат државним интересима противан, бунтовнички. У своме одговору, који смо навише споменули, поставио је Бјелановић себи задатак да конкретним фактима и необоривом логиком докаже неоснованост и несмотреност такве политике, и он је у томе бриљантно успио. Његови чланци “Дон Михо на бранику” задржали су добар дио своје изворне свјезине; они нам се и данас виде као риједак образац новинарске полемике на

српском или хрватском језику, и уједно као рјечит докуменат Савине политичке бистрине и његових збиља пророчких, најновијим обртом у хрватској политици сјајно потврђених погледа на будућност.

III

Према нацрту овога списка не може, разумије се, бити наша задаћа да Саву Бјелановића узастопце пратимо кроз свих шеснаест година његова новинарског и публицистичког рада, па ни да у претрес узмемо сву ону гомилу периодичких чланака и осталих публикација, које би подесне биле да карактеришу и до ситница обиљеже знамениту борбу што је он, кроз то вријеме, издржао. Ми овђе смијерамо на то, да га у неколико значајних потеза прикажемо као писца, и зато ћемо да се још малко задржимо на његовој великој полемици с Павлиновићем, у којој је Сава, у рапидној синтези, оцртао сав свој борилачки програм и гђе нам се он јавља час као вјешт народни бранич, а час узимље ријеч као јавни тужилац и, по невољи, изриче политичку и моралну пресуду свом чувеном супарнику.

Међу приговорима које је Павлиновић најчешће и најрадије на Српски Лист подизао, био је и тај, да његови писци “не хају за вјеру” и да “вријеђају католичку цркву”. На ту подвалу, која је ишла за тим да лист омрази у очима Срба католика, одговара Бјелановић наводећи ове редове из свог програматичног чланка у првом броју “Српског Листа”: “Слободу савјести ми имамо поврх свега и поштовати и бранити зато, што ће се усвајањем тога начела изгладити вјерске опрјеке и мржње, које су по Славене убитачне биле, а особито по нас Србе, кидајући нам народност на вјерске странке. Благотворни уплив слободе уклониће и ту препону нашој слози, а ми га већ данас осјећамо, кад можемо међу своје биљежити одабрану киту Срба католика, у којима ћемо сигурно наћи пријатеља и од вјере и од узданице.”

Затим писац својега противника ставља пред ову дилему:

“Положај је чист. Или ми нијесмо одржали своје обећање, и тад смо заиста криви, и Павлиновић има право да нас кори; или смо ми остали вјерни нашем програму, и тад Павлиновић просто каже неистину.”

И онда прелазећи на офензиву, писац овако наставља:

“У осталом Павлиновић не износи доказа за своју тврдњу. Како и кад смо ми вријеђали католичку вјеру? Ако ми исповиједамо слободна начела и цијенимо тековине модерне науке, ми тијем заузмљемо таки положај, на који се католичка вјера не смије жалити. Ако ми не хајемо за вјеру ни за цркву, то нам је слободно не само осјећати, него и јавно исповиједати. У таком нашем држању нема уврједе, бар уврједе искључиво за католичку цркву; а Павлиновић нема права ни власти, да нас на други пут нагони, још мање да нас на ломачу води. Иначе Павлиновић и дружина увијек приповиједају да нашу странку састављају искључиво православни, шта му је дакле стало, ако ми не хајемо ни за вјеру, ни за цркву?”

“Него главну тачку овог питања растумачићемо примјерима. Ми смо оплакали смрт научењака Дарвина. Вријеђамо ли тијем хришћанску вјеру и цркву? Не, по нашем тврдом увјерењу, јер еванђелске истине не могу бити у опрјечи са плодовима науке. Али ако је наше писање уврједљиво било, оно је једнако уврједљиво за православну, као и за католичку цркву. Неки наши чланци (највише чланци католика Људевита Вуличевећа) нијесу ваљда по вољи многијем свештеницима; али с истијем разлогом могу и православни на њих своју зловољу исказивати. Још ми ништа нијесмо написали, што би се могло сматрати као намјерно и искључиво нападање на католичку цркву. Дакле није доказано, да ми грдимо католичку цркву.”

И, збиља баш та тврдња Павлиновићева не бијаше ничим доказана; али је њему, добром познаваоцу своје пастве, ишло у рачун да Србе приказује као фрамасуне и анти-паписте. “Нови Срби – пише он у својој брошири – све то јаче наваљују. На кога ће највољније ударити? Чим ће најживље забављати свију либералну публику, они, који не хају ни за вјеру, ни за цркву? - Папом. Ах, папа, папа! Сатан Алеппе!” (6) У самој ствари, то нагласивање српског либералног становишта и вјерскога индиферентизма не бијаше, уза сву познату Павлиновићеву несношљивост, опет ствар ни искрена, ни озбиљна. Кад му је то у прилог ишло, ни Дон Михо није зазирао од лајичке културе, оне “напредне западне културе,” којом се, по његову тврђењу, хрватско племе одликује од српскога. Он ће у име те, како нас историја учи, по превасходству чисто лајичке и антиклерикалне западне културе, својему противнику узвикнути: „Српство је мање вриједно у повијести, у државном, у народном и у културном животу. Ни из Петрограда није још синула свјетлост истине и правде, камо ли из Биограда и Цетиња!”

Али је „мали Савица,” као што смо навихше поменули, Дон Михину тактику у прсте знао. Знајући колико је то разметање “напретком” и “западном културом” у његовим устима шупље, он ће једним мајсторским ударцем избити своје противнику из руку то за њега не сковано оружје, те га вјешто окренути на његову штету овом својом, истина малко емфатичном, ал' иначе врло згодном аргументацијом:

“Ми смо држали, да култура није својина једнога човјека, или једнога народа. Држали смо, да тековине ХИХ. вијека иду на корист сваком народу једнако, као што и сунце обасјава једнако сваки створ на свијету. Али ако ћемо неке разлике истраживати и на савјештања долазити, тад ћемо се увјерити, да се тековинама ХИХ. вијека најмање могу поносити људи, који их очито и намјерно крију, игноришу и побијају. Ако је Галилео Галилеј за свакога открио кретање око сунца, најмање се могу на њ позивати они људи, који су нашљсдници једне секте, која је Галилеја ради овог проналаска на муке метала..... Долазимо дакле на савјештања.

“ХИХ. вијек! Шта нам је дао ХИХ. вијек?”

“ХИХ. вијек донио је велику слободу народима и велики напредак у науци. Могли бисмо једном ријечи казати, да је донио велику слободу: слободу тијела и ума, јер је ослободио народе од тјелесног ропства, и јер је ослободио ум од ропства душевног. Велика француска револуција растргала је ланце, који су човјечанство сапињали, ослободила народ од поповскијех и властеоскијех намета, и повратила му природно право на самоопредијељење, пошто су му још прије француски научењази раскинули окове ума, ослободили га од предрасуда и поповскога сујевјерја. Француска револуција подигла је на пријестоље права човјечја и царство здравог разума. Од тога доба и с тога извора потекло је све што је добра имао ХИХ. вијек. Народи борили су се за своја природна права, и пошто су оборили куле легитимности и историјских права, стварали су своја јединства по слободној вољи. Наука пошто је раскидала скучене границе поповскијех теорија, прешла је на истраживање и испитивање природе, и све што добра имамо, потекло је од нове позитивистичке школе.... Сад нам је тешко силазити на једно упоређење, јер ће нас Павлиновић одмах прекорити да вријеђамо његову вјеру, али пошто је он увео Рим у упоређења, ми ћемо просто констатирати, да је римски Ватикан увијек био у супротности са браниоцима слободе и једне и друге.”

Упоређење које писац овђе помиње и на које по том прелази, тиче се поуке што су је два сродна племена, српско и хрватско, знали да поцрпу из француске Револуције, као и тога, које је племе знало да се боље угледа у оне велике узор. Бјелановић, разумије се, не штеди лијепих боја, да би украсио живопис српскога прегалаштва, напрема блиједој слици коју ће он смишљено оцртати о извјештаченој култури загребачкој. У паралелци, што ју је он у том правцу повукао, ушло је према томе доста партијске пристраности, те ми то упоређење, разумије се,

овђе и не помињемо као узор полемичке објективности. Али ћемо опет зато из њега исписати овај уломак, да још једним примјером покажемо живост и сликовиту једрину Бјелановићеве прозе, нарочито кад је овај новинар пар еџцелленце имао да брани заједничке интересе ширег, у његовој мисли и његовој љубави нераздвојног Српства:

“Кад је у Француској пала Бастиља и подизала се права човјечја, у српској Шумадији српски хајдуци, ови витешки браниоци права свога народа, приводили су ђелу своја јуначка предузећа и раскидали окове ропства. Карађорђе, хајдук Вељко и многи остали, све по избор јунаци, извели су велику револуцију, која је нову Србију створила. Свијет се и сад диви њиховом прегалаштву; историчари као Ранке, Калај и многи остали, разносе славу српске револуције, којој је тешко наћи равне. У исто вријеме подигао се јунак на пољу науке, Доситеј Обрадовић, Карађорђе у мислима, или како рече пјесник Алеарди о Лутеру: Спартацо дел пенсиеро, који је оставио свој манастир, свукао калуђерску мантију и голорук пошао у бијели свијет за науком, као чела за цвијетом, да сакупи плодове просвјете и послјије растури књигом своје либералне мисли против сујевјерја и предрасуда, због чега ће га Томазео назвати противником хришћанске науке. Доситеј и многи остали књижевници прелазе у Србију; у Биограду, напоредо, подиже се огњиште науци и народној слободи. Србија подиже своју велику школу (која има три факултета, исто као и нови универзитет у Загребу), оснива школе у народу, заводи “Учено Друштво” (“Матицу Српску” у Војводини да и не спомињемо), те онамо у Биограду излазе на глас велики књижевници. Да на једну сведемо: Србија, тек на пола ослобођена, ствара чуда у просвјети и предњачи Славенима на југу. Али Србија прима на се још један задатак; напоредо уз просвјету, она ради на ђелу ослобођења пођармљене браће у Турској, салијева у Крагујевцу пушке и топове, који ће послјије навијестити ослобођење свему Истоку, а Србији повратити краљевску круну. У великом кнезу Михајилу оличена су ова два велика предузећа, у оном српском кнезу, који је свом народу казао: “Зидајте стуб славе, али не стуб од камена, који ма колико тврд био, опет зубу времена одољети не може; већ стуб науке, свјетлости, која је живот свему;” који је сабирао и приправљао снагу народну за велико ђело ослобођсња... Напокон да пријеђемо на ону Црну Гору, која је некад Павлиновнђу као сунце сјајна била, кад је Сундечићу пјевао:

Еј полети, мој соколе сиви...

Хајде збогом Гори Црној,

Тврдој нашој узданици –

а која му је сад мрачна постала; и та је Црна Гора била заклоница просвјете, колико и слободе. Црна Гора имала је о трагу неколико вјекова своју штампарију, коју је морала жртвовати за веће добро, за своју слободу, која је увјет просвјете, и претворити је у пушчана зрна. Црна Гора дала нам је владика Петра ИИ., првог пјесника српског послјије српског народа, који је наговијестио Дарвинове теорије, био претеча Дарвинов, као што је то вјешто доказао проф. Вуловић. Сад Црна Гора, која је без престанка пушком у руци стала на бранику српске независности, пошто је проширила своје границе и уз највеће противности са више страна тешком муком пробила себи одушак на море, те малко одахнула, она сад замјењује јатаган књигом и мотиком, отвара школе, пробија путове, оснива пољођелска друштва, предаје се трговини, да накнади што је у култури силом прилика забаталила, бранећи се за више вјекова од варварства..... Има дакле у Српству вриједности....”

Па наравски да је има, и теби, соколе, не би требало да толиким жаром доказујеш оно што је Павлиновићу врло добро познато, њему, који је Црну Гору толико узносио и у својој чувеној бесједи о отвору Цетињске Читаонице (1868) с увјерењем тврдио, е “Србији алем-камен на челу блиста, у колу јужних посестрима”; (7) али – тренутак је свечан, дошло је вријеме

разрачунавања са “новим Србима”, и кад је Дон Михо већ прегао да у девет чланака свијету покаже, како је “српска мисао шупља и ненародна”, нужда је да се писцу “Хрватских Разговора” довикне противно. И Бјелановић завршује, збиља, своје дуго разлагање овом опоменом на своје вршњаке, која нас својом пророчком догледношћу данас управо задивљује:

“Хрватска мисао Миховила Павлиновића обмана је, превара и лаж. Упознајте је боље. Откините од ње ону туђинску снагу, која јој ушљед историјског процеса часовито у прилог иде, и кажите нам: шта остаје од такве хрватске мисли. Тако Хрватство не може да напредује, јер свог властитог и здравог темеља нема. То су и у Загребу стали увиђати. Увјети напретка Павлиновићеве “хрватске мисли” су наша невоља и туђинска сила. Али је још јака снага у народу, а свака је сила за времена. Будућност је народна, то значи будућност је наша!”

IV

Врло је умјесно Бјелановићу у заслугу уписано, што је он као новинар, премда сапет у оковима једног те истог предмета (српско-хрватска распра), ипак налазио увијек толико оригиналности да стара питања представи у новом облику, и да тако избјегне оној монотонији, у коју би други, слабији писац, бесумње најчешће упадао. Али ова његова списатељска еластичност мора да нас још већма задиви, ако узмемо у призоре неочекивано тешке штампарске прилике у којима је Бјелановић своје новине издавао.

Аустријска влада у Далмацији није, уопће, гледала пријазним оком српски покрет на Приморју, или је, у најбољем случају, била вољна да га „трпи” као неки покрет црквено-културни. Њен поглавица у Задру, генерал Родић, бијаше пред излазак Српског Листа у више махова дао израза том владином погледу, али против пробуђене српске свијести он не могао да учини ништа. Ипак, према младој српској странци влада се у прво вријеме показивала толерантна. Али већ почетком 1881. године њезине власти у Далмацији заузимају према странци, а особито према органу странке, становиште остилно. Та је остилност расла напоредо са упливом Павлиновићевим у јавним стварима далматинским, те кад најзад Дон Михо успједе да постане једини господар у старој, тада већ потпуно владиној „народној странци,” забачен је сваки обзир и отворен јавни, жестоки рат на Српство. Противници стадоше биједити далматинске Србе као непоуздане држављане, који да тобоже теже преко граница монархије. Згодну прилику за то умотрише ти честити људи у противности коју неке општине у Боки Которској у тај мах показаше увођењу тако званог „домобранства” (службе у војски за одбрану земље). Ослањајући се на стародавње своје повластице, нека Кривошијска села бијашу потражила да се Бока опрости од давања својих момака у војску; али извјесне хрватске новине прихватише ту згуду да Србе далматинске опишу најцрњим бојама, те да на њих изазову сву строгост државне власти. Надође уз то српска омладинска скупштина, која се те исте године имала држати у Дубровнику, но коју влада напрасно забрани, приписујући јој не знам које бунтовничке смјерове, док је тај састанак требао имати задаћу чисто књижевну и културну.

За несрећу, кривошијски брђани почеше у томе да се оружаном руком противе новачењу за “домобранство”. Ово Павлиновићеви људи опет употребише као један аргуменат против српске лојалности, и денунцијама тада већ не би краја. Доласком у Далмацију генерала Јовановића, који савлада кривошијски отпор и замијени на намјесничкој столици старог Родића, отпочет је прави терор од стране далматинске владе противу Срба. Да би се задао материјални ударац органу странке, Српски Лист забрањен је у априлу 1881. за Босну и Херцеговину, и уједно управне власти учесташе са секвестрима и свим могућим вексацијама. Знатан број учитеља основних и средњих школа, који се бијашу пријавили за омладинску скупштину, отправљени су у пензију. Ко је год заузимао какву учитељску или другу државну службу, зазирао је да се јавно призна као члан српске странке.

Само људи који су се у таким приликама налазили, моћи ће да појме каква је то мука била, у сличној атмосфери уређивати “орган српске странке на Приморју.” Чланци “Српскога Листа” забрањивани су тако безобзирно и тако самовољно, да је уредништво изгубило било сваки појам о дозвољеном и недозвољеном. Писати за лист не бијаше више питање логике и стила, него питање умне ахробатике, једно вајно и глупаво напрезање, како ћеш да лојалније ушкопиш своју мисао, те да је тако ушкопљену протуриш кроз “форцхае цаудинае” најсамовољније тумаченог и најдраконскије упорављеног закона о штампи. Државно одвјетништво у Задру ишло је тако далеко у својој цензорској ревности, да је једном у “Српском Листу” забранило “домаћу вијест” у којој бијаше забиљежена нотиса да је не знам која задарска књижарница продала у 24 сата сто и педесет екземплара Будманове граматике руског језика, јер се у тој невиној нотиси назирала (инцредибиле дицту!) иека бунтовничка пропаганда у корист Пансловенства и Русије! Изгледаше чисто, као да је српски орган стављен изван закона. Цензорска власт не зазираше ни од каквог средства, само да “Српском Листу” наметне улар и да спријечи његово читање у народу. У ту цијену не бијаше јој скупа ни највећа бламажа, излагање смијеху свога ауторитета, као што се то догоди пригодном конфискације једнога чланка из “Москов. Вједомости.” Тај чланак рускога листа бијаше приопћио новинама бечки “Цорр. Буреау,” а Бјелановић га, у свом српском пријеводу, унеколико и ублажио. Већ по томе што је “Цорр. Буреау” званична установа бечке владе, спадао је тај секвестар у необичне. Али се међутим зби нешто, што ће из њега створити уникум, прави рецорд званичне мајсторије. Чланак московског листа, који је у “Срп. Листу” изашао у сриједу 28. јануара и по наредби ц. к. државног одвјетништва забрањен био “ради злочина сметања јавног мира”, изишао је послвије три дана у једном другом листу, који излази у Задру под именом “Објавитељ Далматински” и носи на челу двоглавнога орла!!

Послије овога драстичног примјера владине пристраности, могао је Бјелановић сасвим оправдано позавијети босанским новинама на слободи штампе и изнијети, као што га је збиља изнио (8), невјероватан предлог да се у Далмацији успостави превентивна цензура.

Секвестри и кињења од стране цензорске власти, то је, уосталом, био постојани рефраин Бјелановићевих тужаба на аустријску управу у Далмацији; рефраин који му се непрестано под перо враћа, изазивајући час огорчене протесте, а час хумористичке опаске и каустичну шалу. Но гђе је задарска цензура највише бијеснила, па стога и најчешће насиједала, то је било против Савиних чланака о Босни и Херцеговини. Сами помен тог неприкосновеног Двојства носио је собом секвестрацију и неминовну судбену потврду исте “на основу § 65. каз. закона”. Као што се напразно не смије спомињати име Божје, тако се у “Српском Листу” није имала, у критичкој намјери, спомињати Босна и Херцеговина.

Знајући то, а познајући к томе и врло мршаву литерарну спрему тадашњих званичних цензора, Бјелановићу једном дође ћеиф да се с том господом малко нашали, и кроза шалу своје мишљење о Калајевој Босни донекле ипак протури. Он ће дакле тога дана своје Пабирке започети овим уводом:

“На чуду смо, о чем бисмо данас писали. Наши претплатници имају право на своју шачицу пабирака, па ма их писац ове рубрике Српског Гласа хватао капом по зраку. А кад нам се брани да говоримо о истинским стварима, друго нам не остаје, него да се сконимо под крила фантазије. Мислећи и размишљајући у које вилинско царство да наше читаоце одведемо, поглед нам се оте на једну књигу, која је лежала растворена на нашем писаћем столу; књига с којом често разгаљујемо наше ријетке часове одмора. Натпис је тој књизи Перзијска писма, а саставио ју је – као што читаоци знају – отраг каквијех двјеста година један чувени француски

филозоф. Та су “перзијска” писма тобоже писала два млада Перзијанца, путујући по Европи ради васпитања, а у самој ствари на њихова уста говори француски филозоф, који у тој индиректној форми критикује труле установе и друштвене пороке ондашње Европе. Узбек и Рика, тобожњи Перзијанци, најдуже су боравили у Француској и у Паризу, и зато се у њиховијем писмима највише говори о приликама француским, а парочито о приликама у Паризу.”

Послије овога увода Бјелановић наводи једно мјесто из ХХИВ. писма, у којему се овако приказује француски краљ Луј ХИВ:

“Француски је краљ највећи владар у Европи. Он нема златнијех руда, као његов краљевски сусјед у Шпањолској, али је он опет богатији, јер он своје благо црпе из таштине својијех поданика, која је неисцрпна и неизмјерна, као год и шпањолски рудници.”

Затим наводн пасус о раскошју и обилаштину на краљеву двору, о глупости и сујети аристократије, о славољубљу француског народа, о позоришним представама, о мегданима и т. д. Али је од свега тога опет најзанимљивије оно што Бјелановић, рачунајући на мршаву књижевну културу својих цензора, у даљим тобожњим наводима из Монтескија подмеће Перзијанцу Узбеку, гђе овај досјетљиви Источњак (тобоже у писму ЛХХХ) говори о Мавританији, једној одскоро стеченој колонији францускога краља:

“Ни у једном крају овога свијета не звони звоно званичне рекламе на тако безобразан начин, као што је то случај у Мавританији. Све – од највећих до најмањих ситница – приказује се у најљепшој боји; а тако исто и све несреће (а има их много), за које је управа, крива, замотавају се у ружичасте велове самијех похвала.”

Него та Мавританија, чија је управа толико налик на управу сарајевске „земаљске владе,” има и свога генералног управника, краљева везира, који има и своју супругу, једну велику даму, која је у једном питомом крају Мавританије подигла „свјетско купало” и у њему свој мали Тријанон (9) – Тријанон, како га називљу, “мавританске везирице”. Ево што о томе каже Перзијанац Рика, а Бјелановић тобоже преводи с францускога:

“То купало запада државу најмање два милиона франака; јер не треба ту узимати у рачун само трошкове око уздржавања, него и свакогодишње накнаде за дефиците. Кад је “висока госпођа” у Тријанону (а то је готово кроз цијелу љетну сезону), онда у купалу има и гостију, ама искључиво као њена свита. Јер се ту све врти око мавританске везирице, која је тамо удесила своје дворе. Само да њу разоноде, само да њој угоде – то је тежња свега тамошњег вишег и нижег свијета! Ту је мавритански двор; ту пузу сви окружни поглавари, који желе да учине каријеру; ту се рађа и залази сунце бирократске милости; ту је прави Елдорадо за успаване савјести, за оне своје врсте чиновнике, што за софром послужују ексцеленције и остале великаше, који дођоше да се забављају коњским тркама и гађањем заробљених голубова...”

На крају уредник „Српског Листа” напомиње како су Перзијска писма први пут издата год. 1721, под срећном владавином Његова Католичког Величанства краља Луја ХВ, ле рои биен-аимé, и додаје са своје стране, како би у њима могле наћи вјерну слику многе прилике и ситуације из данашњег доба, - доба у многим погледу достојна оног перзијског ишчуђавања.

“Но ми ћемо – вели – на овоме прекинути, јер кад бисмо даље наставили са цитатима, није извјесно да ли духовитог автора не бисмо довели у сукоб с нашом цензуром, којој – буди узгред речено – не мора да је много симпатичан овај француски филозоф, који је писао о духу, а против празног слова закона (“Л' Есприт дес лоис”), те с толиким знањем критиковао законарство, које не одговара друштвеној уредби и духу времена.”

Ови су „Пабирци” – прама слутњи њихова писца – заиста од цензуре забрањени, будући се у оним (додуше малко слободним) цитатима из Перзијских писама умотрила зловна алузија на тадашње прилике у Босни и Херцеговини, нарочито у купалу Илиџама. Но интересантно је у овој забрани то, што је писац хтио да секвестар изазове баш хотимице, не спомињући у својем чланку ни на једном мјесту име Монтескија (писца Перзијских писама), а то у намјери да слабо писменог цензора заведе на погрешну мисао, е Перзијска писма нијесу можда никад ни постојала, него да су они цитати махом измишљени.

И, збиља, у првом броју Српског Листа, који је послје секвестра објављен, налази се овај Бјелановићев (овога пута од цензуре пропуштени) коментар о невјероватној конфискацији:

“Господин Спенс-Боден, данашњи министар правде, човјек је скромнијех заслуга, али ће његово име пријећи ипак потомству. Пријећи ће стога, што се под његовом управом догодио јединствени случај, да један државни одвјетник секвестрира неколико уломака из једног класичног ђела, које је скоро два вијека уживало неоспорно право грађанства у цијелом културном свијету; ђело које се броји у ремеке сатиричне литературе и које се у Француској предава у свијем школама.

“А та чудновата забрана збила се у Далмацији – класичној земљи изненађења – у којој се и такве ствари дешавају, које би друговђе спадале у басне.

“Чујте само, па судите.

“Прошли број нашега листа био нам је конфискован стога, што смо за ову рубрику превели неколико уломака из чувених Перзијских писама од Монтескија, у којима је цензура ваљда хтјела да уочи неку алузију на савремене људе и прилике, премда људи и прилике, о којима се ту говори, припадају искључиво ХВИИ. вијеку, и немају никаква одношаја са садашњицом. Али је славна цензура у својој ревности хтјела да истрчи испред закона, па да нас казни, не за оно што смо казали, већ за оно што смо могли мислити или индиректно казати.

“А кад би се закон о штампи могао тако тумачити, кад би се штампана ријеч могла плијенити, не на основу мисли која је фактички у њој изражена, него на основу идеалног смисла који се може да да ријечима, тад би се побркао сваки појам о дозвољеном и не дозвољеном, и слобода штампе постала би празна ријеч!

“Што се тиче конкретног случаја и ове далматинске забране Перзијских писама, ми смо одлучили да се овој одредби штампарске власти одупремо свијем средствима, што нам закон ставља на расположење, те смо у том смјеру већ упутили нужне кораке.

“Међутијем, да би наш протест ођекнуо и у великом научном свијету, обратили смо се брзојавно Француској Академији, јављајући јој ову незгуду њезиног некадашњег члана Монтескуеу-а, којему се, ево, у аустро-угарској монархији спори литерарно грађанство. И, у истину, данас нам стиже једно писмо од Академијина тајника, госп. Гастона Боасије-а, у коме нам тај уважени књижевник јавља да је Академија одлучила обратити се на министра спољних послова, госп. Делкасе-а, с молбом да би се заузео код Његове Ексцеленције грофа Голуховскога, да се француском филозофу дозволи опет слободна циркулација у свијем земљама аустро-угарске царевине.

“И тако ће се из овога секвестра, по свој прилици, ишчаурити једно дипломатско питање, без којег смо се могли проћи. Али је одавна казано: пиццоле цаусе, гранди еффетти.

“Уручена нам је међутијем пресуда ц. к. покрајинског суда, којом се потврђује конфискација, стога што смо се, тобоже, и овога пута огријешили о § 65 каз. закона.

“Автор Перзијских писама, који је за живота био и сам предсједник једног судачког збора, није дакле могао да нађе милости ни код својих колега на задарском покрајинском суду. Хéлас!”

С наше стране, ми овђе можемо ударити тачку. Човјек који је своје новинарско перо знао, пригодно, да претвори у тако убојиту сабљу од мегдана, не би требао других свједочанства о свом списатељском дару и о својим квалификацијама као књижевник. Па ипак, ми ћемо да овог новинара изближе промотримо и као књижевника.

V

Један њемачки писац казао је једном приликом за новинаре, да су они у моралном свијету оно што су трговци, или посредници, у свијету материјалном, привредном. Поређење није, додуше, богзна како суптилно, али је у себи тачно. Као што се год трговац труди да иперпродукцију једнога краја учини приступачну другом, тим продуктом мање богатом крају, тако се и новинар стара за уношење и размјену мисли; његов је задатак да у промет ставља идеје, и то такве идеје, за које је увјерен да су здраве и корисне. Него тиме није још све речено. Као што има трговаца који су уједно и продуценти, који дакле своје властито вино или своје властито жито продају, тако има и новинара чији су списатељски производи плод самосталног, скроз личног умовања; новинара који, додуше, не зазиру ни од посредничког посла, али који понајвише своју робу продају, па им је постојана брига да јој уздрже цијену, а по могућности и подигну.

Сава Бјелановић, како је читалац могао увиђети из онога што смо раније казали, спадао је у ову задњу категорију новинара. То се види не само по његову настојању да му је спољашњи облик увијек спретан и дотјеран, већ и по томе, што се увијек старао да су му сарадници људи од пера, и што је у свој лист врло радо примао и саставе белетристичне природе, бавећи се, с времена на вријеме, и сам чистом књижевношћу. Већ у првим годишњацима “Српског Листа”, покрај сталне рубрике “Књижевност”, наилазимо на знатан број подлистака који су посвећени лијепој књижевности у форми приповијетке, путописа или козерије, или се баве приказивањем каква књижевна ђела, што је у тај мах привлачило пажњу публике. (10) Што се тиче самог уредника, он се, додуше, књижевношћу бавио тек као готовим продуктом, али је литерарно ђело било увијек у стању да га заинтересује, те да новинара зачас претвори у књижевна критичара. А то интересовање било је понекад тако живо, да је приказивач у своју рецензију могао и сам да унесе истинскога осјећаја и пјесничкога полета. Његови књижевни прикази имали су стога веома персоналан облик; у њима се огледао човјек који слабо познаје и слабо мари за убичајене шаблоне и стереотипску фразеологију критичара по занату, те који суди онако својски, по инстинкту, бирајући изразе према часовитом расположењу и добивеној импресији. Карактеристичан је у том погледу Бјелановићев приказ приповједака Л. К. Лазаревића, објављен у подлиску “С. Листа” од 3. јуна 1887. У то се доба Лазино име бијаше тек почело спомињати у српској књижевности, а критика – сјем једне краће рецензије у фејтону загребачких “Народних Новина” – не бијаше још опширније проговорила о доцније прослављеном зборнику његових новела. На Бјелановића, српског националисту и човјека идеалистичке природе, Лазине приповијетке учинише јак утисак. Оне га “задовољише колико икоје друге, што је до сад Србин написао.” И прелазећи да о њима говори у свом листу, он ће започети своју рецензију једном аподитичком изјавом: “Не пристајем – вели – на мнијење које Лазаревића ставља у најбоље од млађијех приповједача нашијех. Ја бих га ставио у најбоље без разлике година.” Дивећи се Лазаревићу проповједнику и браниоцу старих српских патријархалних обичаја и патријархалног морала, Бјелановић не допушта да се овоме књижевнику нашем у гријех пише његова национална и морално-конзервативна тенденција,

која, по његову схватању, није опет на сметњу његовој умјетности, пошто лица његових прича чине утисак живих, из српског тијеста скалупљених створова. Њему је врло добро познато, како се неки млађи писци наши у то доба поводе за аристократским начелом, е умјетност треба да је неодвисна од морала и од сваке друштвено-политичке тенденције, али он у том погледу друкчије мисли, друкчије осјећа, па ће то своје мишљење и осјећање изрећи јасно, без обзира да л' је оно у опреци са укусом који влада, или не. Чујмо га:

“Ово питање о тенденцији у умјетности, старије је и досадније од источног. Слушао сам и једног нашег младог писца на Приморју, који хоће “умјетност умјетности ради”, по ријечи Хајнеовој или не знам ког другог гласовитог књижевника, те се дакле куне “ин верба магистри.”

“По овом начелу, до скрајности изведеном, умјетници би, како ми се чини, имали завући се у свој посао као спуж у љупину, постати попут каквијех свештеника, рецимо старијех мисирскијех, који су сачињавали сталеж одијељен од свега свијета, те своје обреде вршили потајно, не допуштајући ником да завири у њихове тајне, кријући богове као мачка мачиће.

“Али, као што таки обред постаје брзо смијешан, тако би се и овај умјетнички “закон” претворио у лакрдију. Умјетности не може бити, као што не може бити вјере, ако своју свјетлост на народ, на рају не баца, и отуда опет своју храну не прима. Правог умјетничког ђела ми немамо без тежње неке, без неког добра. На жалост, понекад је тежња и код многијех на гласу умјетника опака. Али, срећом, прави умјетници неће заблудити, а ако забасају, опет се на прави пут повраћају.”

Умјетничко ђело уопће (те дакле и ђело књижевне умјетности) Бјелановић не може, према томе, да замисли без неке тежње, и то добре тежње, и по томе се најбоље види његов колективистички поглед на живот, који сваком људском ђелу хоће да намијени неку друштвену сврху. Ту ће своју мисао он другом приликом још јаче нагласити, и то у једној књижевној полемици са оним „младим писцем с Приморја” о којему је ријеч у горњем наводу и који је – буди узгред речено – са писцем ових редака онда био у врло блиском одношају, тако блиском, да су њих двојица у књижевним и многим другим питањима једном главом – и то прилично угријаном главом – мислили. Тај “млади писац” написа дакле и објави у „Срп. Листу” неку врсту поетског описа Савинске дубраве (крај Херцег-Новога), доводећи у свезу са тихим и бујним зеленилом тога бокешког луга стару грчку митологију, „Вајмарског Јупитра”, Хајнеове „Богове у изгнанству” и што ти ја знам које још подесне и неподесне аргументе у прилог култу чисте љепоте, а на устук умјетности која хоће да служи друштву и политици.

Бјелановић који је, као што виђесмо, о овом предмету сасвим друкчије мислио, донесе у свом листу вербозну ал' очито недомозгану козерију младог сањала, испративши је овом својом напоменом, која је веома карактеристична, а може да послужи и као допуна оној његовој обрани тенденције у Лазаревићевим причама. “Ми се чудимо – вели како он, обожаватељ дивне Грчке, овако о “политици” говори, знајући да је и ријеч „политика” грчка ријеч, да се баш политика увелике водила у Грчкој, највише у умјетничкој Атини, која је најбољи доказ да политика не стоји на путу умјетности, него јој иде на руку. На доказ томе не спомињемо Периклеса и остале политичке великане, који су, уза своје политичко-државно знање, имали и фино умјетничко осјећање, али ћемо, ради примјера, истаћи Демостена, којег можемо ставити напоредо с најбољим пјесником, Омиром – најбољег говорника. Демостен био је умјетник, и македонски Филип није без разлога говорио, да су бесједе његове страшне као чета војника, и обећавао Атињанима један град на дар, ако Демостену забране говорити; - а умјетника Демостена створила је атинска политика.”

По свему се дакле види – а ми, који смо га изблиза познавали, не требамо за то штампаних доказа – да је Бјелановић по основи својега бића спадао у коло оних сентименталних, идеалистичких природа, које би Јован Скерлић назвао „модернизованим романтичарима”; али да је тај идеалист цијелом својом културом удаљен био од оних „Србџа из шездесетих година,” који су зазирали од “трулог” запада и у књижевности цијенили само српске народне пјесме. Он је истина, домаћу културу посматрао још доста романтичким очима, али његово књижевно образовање, које је на латинашкој основи почивало, бијаше знатно проширило видокруг његова ума и што је главно, зарана изгладило стилистичке бодљикавости његова пера. Читајући и упоређујући међу собом ђела италијанских класика, он се још као гимназист бијаше навикао да и сам бригу води о коректности и еуритмији своје српске фразе. Колико су пак те списатељске скрупуле код њега далеко ишле, свједочи нам, између осталог, једна његова врсна рецензија Нодилове књиге О постању свјетовне папинске власти, коју је Бјелановић опширно приказао у подлисцима “Срп. Листа” од 8. и 15. октобра 1886.

Нодило је, као што знамо, један од највиђенијих људи које је уставни живот изнио на видик у Далмацији. Као уредник првог народног листа на италијанском језику (Ил Назионале), он је највише допринио да се народносна борба у Далмацији на здравом темељу започне и крепко поведе циљу. Кашње, кад је народна странка стала одступати од свог првобитног програма и у сепаратизам ударати, Нодило напусти уредништво и пријеђе као наставник у задарску гимназију. Као професор историје, он је, ради своје свестране и бриљантне спреме и свога либерализма, био прави љубимац својих ђака, међу којима бјеше и наш Сава. Али Нодило није био само вриједан наставник, но и врстан, свестрано образован списатељ, који је у “Програму” задарске гимназије и практичним примјерима своје ђаке учио како треба мислити и своје мисли исказивати. Потоњи Нодилови радови на готово некрченом пољу наше народне митологије познати су довољно нашем научном свијету, али његово књижевно првенче на српском језику, његова историјска студија о постању свјетовне папинске власти, мање је позната, особито широј публици; и ту књигу свог негдашњег учитеља, која је још 1878. године у Загребу штампана, (11) хтједе Бјелановић, као уредник “Српског Листа,” да прикаже у свом журналу.

Па како је Бјелановић то учинио? На онај свој обични, неакадемски и нешаблонски начин, пратећи писца узастопце у његовом разложењу и устављајући се, овда онда, да својим личним примједбама освијетли понеку важну тачку и из ње изведе нужне консеквенције за данашњу народносна борбу међу Словенима источне и западне цркве, нарочито међу Србима и Хрватима. Једном ријечју, Бјелановић узимље најприје у призрење политички моменат и етичку суштину Нодилова ђела, па ће тек онда пријећи на његову формалну, рецимо, стилистичку и књижевно-умјетничку страну. Ево како се овај писац српских новина – дакле припадник једне у литератури врло озлоглашене касте – изразује о књижевном ђелу, што га је написао научник, који је у исто вријеме и умјетник на перу:

“Нодило није какав сухопарни повјесничар, који по хронолошком реду набраја догађаје и ниже историјска лица једно за другијем, као свеце у календару. Нодило је сликар. Он је на прво мјесто извео главнија лица онога доба, а за њима прегледао све прилике, у којијем су живјели. Пошто је све на своје мјесто ставио, строгијем цртама сваку личност обиљежио, он је по тој основи пролио раскош боја попут Макарта. И тако ми видимо, као да очима гледамо, и ако из далека, како на истоку тоне оно силно римско источно царство, и како у запуштеном, пропалом Риму подижу се моћне и хитре папе; видимо Лонгобарде, оне љуте варваре, који истрошену латинштину тамане и у исто доба међу на се знаке латинске просвјете, отимљу јој се и најпослије јој подлијежу; видимо далеку франачку земљу, како у њој слаби Меровинђани пропадају и подижу се њихови силни мајордоми, како се они залијећу у Италију, Пипин и

Карло, још млад, који ће послије постати великијем. Нодило није нам приказао само постање папинске свјетовне власти, ни само историју Италије од неколико година, него читаво једно доба у Европи, што је спомена достојно.

“То је све пером извезено, кроз које је Нодило излио обилато богатство нашега језика, да њим заођене најтање мисли и сваки полет своје маште накити. С тога је Нодило стилиста попут Мијатовића, другог нашег ваљаног историчара. Али ако Мијатовић гријешу, по мом мишљењу, трпајући стране ријечи и гђе им мјеста није, Нодило прегони у пребирању фраза и ријечи, те понекад пада у манијеризам, или му стил није свуда онако течан и заобљен, као што би својство језика хтјело.

То су само мале пјеге, које за око запињу, јер су у изврсној књижи. Али баш с тога требало би их изгладити, што не би мучно било. Тако би књига са сваке стране потпуна била.”

На крају се Бјелановић извињава што је он, дајбуди лајик, узео да говори о ђелу једног вјештака. Али га је – вели – на то нагнала жеља, не би ли подстакао каква српског издавача, да Нодилову књигу по други пут изда, и то писменима ћириловским:

“Јер и ако поштујем Нодила као човјека, који ме учио како треба мислити и осјећати, који на нашем небу блиста попут скромне, али с тога миле звијезде, с непорочности свога карактера, племенитог свог родољубља и у нас сад већ толико ријетке искрености у народнијем распрама; те и ако поштовање као и љубав тражи одушка, тешко бих се био иначе на овај посао одважио. Незграпност биљежака према замашности слике, поплашила би ме. Навела ме дакле само практична корист, жива потреба наша. Нека бар знамо кога имамо, нека се користимо ђелима, која заиста правога блага садрже.”

Подстицај да се и чистом књижевношћу бави, долазио је Бјелановићу понајчешће са стране, од туђих књига; али је било прилика, кад је он тај подстицај налазио и у себи самом. То је био нарочито случај кад је Сава, здравља ради, јал' по каквом послу некуд путовао, или је код своје куће у Ђеврскама процул неготиис тражио за које вријеме чедна одмора. Што је у таким приликама из његова пера потјецало, прожето је неким особитим патосом, и одаје пишчево старање да нам пружи једно парченце лијепе књижевности и поезије. Читајући, као његов замјеник у редакцији, сличне радове, ја сам више пута, при коректури, наилазио у његовој прози на такве литерарне одлике, да сам се и нехотице морао питати: није ли нам, можда, новинарски посао овђе убаталио једног врсног приповједача? Јер је Бјелановић, нема сумње, своје доживљаје знао да прича врло слатко и са много топлине. Успомена, коју је хтио да изазове, тако би се заталасала у његовој души, да јој је слика из пера излазила жива и, понекипут, обојена истинском поезијом. Рјечит и занимљив примјер о томе је његова цртица Једне ноћи, штампана у “Споменици Војислава Илића,” у којој је Сава испричао једну епизоду из свог новинарског живота. У том се саставу истина тако интимно сплела с поезијом, да на читаоца чини утисак једног тренутка душевног живота пишчева, који је ухваћен био као црокуис и послије вјешто развијен до мајушне, али потпуно израђене слике. Ту ми видимо умног трудбеника који је, радећи за једну идеалну мисао, на себе навучао срџбу државне власти, те који, под оптужбом великог издајства, у стравичној тишини своје самачке одаје, ишчекива потајно дојављену му посјету полицајских агената, који ће доћи да га окују и одвуку у тамницу. Глухо је доба ноћи, а напољу ромиња ситна, слеђена киша, што у кости пробија. Под ипнозом оне страховите мисли, невољник се преврће с једне на другу страну кревета, и не може да нађе мира. Понекад склопи трепавице, ал' му не дају уснути страшна привиђења, црне слике његове уздрмане фантазије. Најзад га из бунила тргне некаква лупа у побочној соби, и човјек се нагло тргне.

“Исправим се по десети пут и отворим очи. С прозора је ударила свјетлост у моју собу. У другој соби слушкиња се врти и распрема. Ово је дан. Неко заиста с друге стране лупа на моја врата.

“ - Напријед! Ко је? – вичем онако бунован.

“Врата се отварају и на њима се јавља људска прилика. Ступа у собу стасит жандарм, са сабљом низ бедру, у парадном одијелу, с перјаницом на глави. Примиче се одмјеренијем кораком и сасред собе “салутира” по војничку.

“Тргао сам се из постеље и на лијеви лакат наслонио. Ево га, мислим; дошли су да ме воде. Свршиша сја!

“ - Шта ћете? – питам га.

“ - Опростите, господине – одговара он и запиње, стојећи преда мнош непомичан.

“Све сам схватио. Носи немилу поруку наше срца, па му је жао, човјечан је.

“ - Ама казујте: шта хоћете од мене? – опет велим ја опорим гласом, да чујем из његовијех уста своју судбину.

“ - Опростите, господине... знате... боле ме прси – тако он једва отпоче, муцајући, и стаде да се пипа по прсима.

“ - Па онда?

“ - Па ето, молио бих вас – да ме посетите?

“ - Да вас ви.. зи.. ти.. рам? Ја?! Ах да! Тако је! Ви тражите сигурно Доктора Г. Нијесам ја Доктор Г. Нијесам ја лекар. Доктор Г. станује више мене, на другом спрату.

“Жандарм се још више збунио. Извињава се и поче узмицати натрашке. А ја за њим:

“ - Слушајте: тамо на лијеву руку наћи ћете врата, па степенице. Доктор је на другом кату, добар човјек, мој пријатељ...

“Хтио сам скочити из постеље, загрлити онога жандарма, испратити га на други под. Задржао ме стид.”

И писац завршује причу те своје критичне ноћи, објашњујући читаоцу како се десило, те је горка чаша коју је државни одвјетник за њега спремао, његова уста мимоишла.

Ако нас памћење не вара, у самој ствари, цијела афера састојала се у овоме. У Сплету су тијех дана били ненадно допали тамнице власник и уредник шаљивог листа Драшкова Рабоша. Притворењу томе бијаху дали повода неки тобоже пансловенски и бунтовнички чланци ватреног словенофила и омладинца, Кажимира Лукетића, медицинара из Далмације, који таман у то доба премину од сухе болести у својим питомим Каштелима. Српски Глас, не могавши, због престроге цензуре, да достојно оплаче скончалог борца, бијаше донио у подлиску од 30. децембра 1887 једну пригодну тугованку у везаном слогу. Млади пјесник, покојников школски друг, (12) спомињаше у њој идеале свог умрлог побратима, бољу будућност рода свога и – слободу. Пјесма, сама по себи, бјеше сасвим невинна и у изразима умјерена, али је славити мртва Лукетића – чији се списи тијех дана прогањаху због великог издајства – значило играти се с ватром. Отуда она пријетња личној слободи уредниковој и она Савина ноћна стријепања, која се – Богу хвала – изврже у лакрдију. Али “све је добро што се добро сврши” – рекао је велики Шекспир.

Да би се састајао с виђенијим људима и што више српске и словенске земље упознао, Сава је Бјелановић радо грабио прилику да се с времена на вријеме “отисне на пут,” а плод је тога путовања био увијек неки извјештај за лист, било у форми “особитог дописа” или каквих путних импресија за подлистак. Милан Савић упоредио је једном приликом писце путних утисака са писцима књижевних расправа, јер да продукти и једних и других спадају у посредну књижевност, тј. у књижевност којој је тема понуђена са стране. Поређење је вјешто измишљено, али је оно, рекао бих, оправдано само у толико, у колико и критичар и путописац раде на конкретној основи, а не на фантастичној; али чињеница да им побуда долази са стране не искључује опет, с њихове стране, могућност оригиналног стварања, јер се најзад све своди на то: какве је мисли кадра да нам побуди туђа књига, какве ли утиске да у нама изазову нови људи и нови крајеви.

Што се Бјелановића тиче, он је у својим путописима био и остао претежно политички публицист, човјек наима са доста чедним артистичким погледима и којему је најпрече било да се обзире на прошлост и политичке прилике у земљи, у којој би се налазио, не разбирући много за локалну боју и особите карактеристике њених становника. За путопис је, уосталом, био слабо подесан и његов стил, који се, као што виђесмо, одликује чистом, агилном и логички скројеном фразом, али у којему нема трага од оног живописног накита, што се у реченици сјаји и трепери као цвијеће на зеленој грани, и којим неки модерни писци као да већма иду за тим да опишу ефекат ствари, него ли ствари саме у себи. Зато ћемо у његовим путним биљешкама из Чешке и Србије (Кроз славенске земље), те у његовим писмима из Црне Горе (Дан девети и Снијег у Црној Гори) и из Рима (Из српско-талијанских сватова) наћи словенскога родољуба који се заноси историјском прошлошћу своје близе и далеке браће; наћи ћемо Србина који са одушевљењем поздравља брачни и политички савез владајућих домова Његоша и Савоје; ученог публициста који се у Вјечноме Граду, чепљући по Апијском друму, сјећа гордих тријумфатора, удесне свемоћи римских понтифика и побједи народног начела, оличене у данашњем плебисцитарном Риму италијанског народа; - али ћемо узалуд тражити пластичног описивача љепота природних и чудеса умјетничких. Бјелановић је сувише реалан човјек, а да би навалице у пјесничко рухо облачио, или барем покушавао да обуче, оно што описује. И онда што је њега на путу интересовало, нијесу били толико нови пређели, колико људи у њима и њихова ранија и потоња судбина. Према томе, његови се радови ове врсте и не могу сматрати као путописи у дескриптивном смислу ријечи, већ као извјештаји с пута, у којима нас више занима онај који пише, него ли оно о чем пише.

Па ипак, кад би се нашао српски књижар вољан да изда зборник одабраних Савиних списа – што би свакојакжељети било – ја бих ове путне извјештаје у сваком погледу претпоставио оним Пабирцима, за које сам често слушао да би их требало у једну књигу сабрати. Осим тога, што би данас тешко било ригорозно предјелити што је под тим натписом управо из уредникова пера потекло (премда су ти чланци, заиста, огромном већином његови), држим да је претежни дио тих пригодних састава уједно са својом актуелношћу изгубио и првобитну занимљивост и свјежину. Напротив, међу другим Савиним чланцима, штампаним у Српском Листу и Гласу, нашло би се и таквих ствари, које су задржале сву своју изворну свјежину и које су веома карактеристичне по моралну и списатељску индивидуалност пишчеву. Ту би требало узети гђекоју страницу из његове велике полемике с Павлиновићем, неке уводне чланке свечаних пригода, као напр. чланак о пестогодишњици Косовске погибије, онај о Милетићевој седамдесетој обљетници, затим чланке о прослави Ободске штампарије и о открићу Гундулићева споменика итд. И увјерени смо да би така једна антологија новинарских и

публицистичких радова Бјелановићевих много допринијела да се одржи у живљој успомени његова личност код будућих нараштаја.

Али – разумије се – више него ли у писменој оставштини, живјеће личност Савина у благодарној успомени приморског Српства, којему је он био уједно и васкрситељ и политички вођа. Човјек из народа, он је народ свој љубио и уврх својих мисли носио. У том ће се погледу његов губитак за дуго времена осјећати, јер је он постигао био непостижно чудо, да сву приморску Србадију под једну заставу окупи, да од бесвјесне гомиле – као што у почетку рекосмо – створи живу и компактну српску народну странку.

Послије његове смрти је, нажалост, те компактности нестало. Догодило се као кад тврди мраз, који се на морској површини образовао, ођедном попрсне, те се ледено комађе растури по води. Хоће ли се и када растурене санте опет зближити и једну једину, глатку и чврсту цјелину саставити, то је, с обзиром на догађаје најновијег времена, тешко предсказати. Али ако се растурене јединке поново и сједине у гомилу, бојати се да та гомила ипак не остане – гомила. Црв узајамног неповјерења стао је подгризати странку још за живота Савина, што се јасно опазило при првим преговорима о зближењу са Хрватима, који су 1888. године у Задру започети главном заслугом и иницијативом Саве Бјелановића. Дајбуди радикалнији елементи у странци дигосе грају на “задарски компромис”, јер да се у њему бајаги не узимљу довољно у заштиту интереси српскога народа. И, наравна ствар, кривица за то “жртвовање интереса народних” бацала се, иако потмуло, у првом реду на самог вођу. Ти још добро неишчаурени фрондери, не имајући бољих разлога да оправдају своју противност српско-хрватском зближењу, хватаху се за обичне фразе негативне природе, као што су “угрожени интереси Српства”, “крњење српске индивидуалности”, “Тимео Данаос ет дона ферентес” ит. д. Тим, можда добром намјером вођеним, но свакојачо кратковидим политичарима, не могаше да уђе у главу помисао е би се измирење с Хрватима могло постићи иницијативом самог уредника оног листа, који је за дуго важио као бојна труба у дугогодишњем домаћем рату, и који је, тобоже, имао до краја истрајати у својој старој ратоборној девизи: “Од сад као и до сад”.

Они се дакле свом силом опријеше Савиним смјеровима, заборављајући да је народно збратимљење на основу једнакости двају племена и, према томе, народно оснажење, лежало већ у основном програму српске странке на Приморју, и да је Бјелановић, борећи се за невољу против залутале браће, смијерао, не да их тријеби и тамани, него да их освјешћује и задобија за своје идеје.

Тек десет годнна након Савине смрти, и пошто се настављачи његова федеративног програма изломише у неколико јалових покушаја, успједје најзад његова мисао да се наметне претежнијем дијелу вођа народних, и српско-хрватско зближење постаде једно знаменито историјско ђело, чији је замашај, чије су пошљедице данас сваком јасне. У том прекогробном тријумфу Савине еминентно родољубиве политике ми назиремо – уз главно његово ђело, организовање српског живља у Далмацији – најљепшу страну његова јавног рада; а трагика лежи баш у томе, што се српска странка на Приморју – чедо и мезимче Бјелановићево – налази данас у потпуној дезорганизацији. Данас, кад је народ запођео сложну борбу на устук заједничких непријатеља своје будућности, ми пружамо слику једне разбијене војске, без водства и без дисциплине. Бројна се наша снага није ниучем смањила, али је мучно, готово немогуће, растркане јединке прикупити и у извјесном смјеру сложити.

Ништа није жалосније од некад јаког и угледног организма, који се немилице распада; али такав приказ, мада у себи неугодан, носи собом јасну поуку. Везе су махом попуцале и сноп се расуо; заједничко је средиште порушено. Јединке у систему не крећу се више у одређеном колосјеку, и као да је све ступило у службу неке негативне, разорне идеје. Поједине личности

одвајају се од централне тачке, и свим силама теже да постану средиштем за себе. Нико никога не слуша, и сваки би само да заповиједа. Велика морална веза, на којој се заједница оснивала, претргнута је сасвијем. Свак се радује што је бајаги постао неодвисан, што нема више ни од кога да преза, ником ни за што да одговара, једном ријечју, што је дошао до потпуне слободе. Невоља је само у томе, што така слобода личи на длаку политичком хаосу, што је она, у социјалном погледу, синоним анархије!

У нашем случају, у случају српске странке на Приморју, сва та зачмалост, сав тај недични расап народне снаге, долази отуда, што је настао преокрет у самом схватању коначног циља страначке организације. Бјелановић није српску странку замишљао као ствар формалистичку, као једно празно име, или као превласт ове или оне групе људи; него је он у њој гледао средство за политичко васпитање народа, установу која смијера на то, да своје присталице морално и материјално унаприједи, да у народу његује заједницу и солидарност с вођама. Данас се, напротив, иде затим да се у странци образују политичке странчице, и да се србовање, уопће, претвори у странчарење. Компактна је громада, као што рекосмо, под небројеним ударцима попуцала, и растурене санте плове без компаса, куд коју заноси струја. Да ли ће се оне најзад сајединити, поново сталожити и једну саму, јаку громаду саставити, то је у овај мах мучно изрећи. Свакојако, није претјерана бојазан, е ће се на тој новој громади тешко моћи да заигра старо коло.

Како год било, коловођа који би вољан и кадар био да то коло поведе, не јавља се још ни од куд, и ми ћемо га, ваљда, још дуго чекати.

НАПОМЕНЕ

- 1) Недостаје ми времена, да бих могао бити краћи (збијенији).
- 2) Царски намјесници у Далмацији.
- 3) Лапенна, дворскисавјетникипрвакталијанскестранке.
- 4) У прво се вријеме Бјелановићу често омицаху неправилни (вулгарни) облици, као: дигошмо, изјавишмо (мј. дигосмо изјависмо); њи (мј. њих); да будемо (мј. да смо); ја би, знаду и слично.
- 5) Виде биоградско "Дело", свеска за септембар 1897.
- 6) Павлиновић, Мисао хрватска и мисао србска, чл. ХИ.
- 7) Виде: Павлиновић, Пјесме и бесједе, стр. 268-269.
- 8) Види Срп. Лист од 6 (18) маја 1887.
- 9) Љетникова цфранцуских краљица.
- 10) Међу књижевним прилозима "СрпскогаЛиста" и "СрпскогаГласа" одг. 1880. до 1897., побиљежилисмо, уз остало, ове саставке:

Год. 1880: Приказ Првог кола песама Јаше Томића од Лазе Нанчића. – Приказ Скупљенихпесама Ст. Вл. Каћанског од Л. Томановића. – Опис путовања по Црној Гори од Т. Ст. Виловског. – Неколико фејтона од М. Цара.

Год. 1881: Неколико пријевода са енглеског од Н. С. Јовановића, и серија фејтона од истога писца под натписом Гледстонов пријем српске адресе. – Новела Није злато све што сија и неколико фејтона од М. Цара. – Приказ књиге Мелодие руссе, традузиони поетицхе ди Е. Њ. Фоулџес е Д. Циамполи, одД. Баљка. – Цртица Наши просјаци од С. Матавуља. – Фејтони о Гамбети иВерешчанину од С. Бјелановића. – Фејтон о Сари Бернардовој од А. Хаџића.

Год. 1882: Фејтони о Меду Пуџићу и Вуку Врчевићу од М. Цара. – Фејтон о Буковцу од Ј. Модрића. – Козерија О музици од М. Цара.

Год. 1884: Приказ Касандрићевих пријевода српских нар. пјесама (Цанти попол. епици серби) од С. Бјелановића.

Год. 1886: Матавуљеве приче На бадњи дан, Света освета и Први пут на Блату. Серија фејтона Сlike из новије итал. књижевности од М. Цара. – Дан девети, путне црте из Ц. Горе од С. Бјелановића. – Студија о Толстоју од М. Цара. – Фејтон Је ли Толстој луд? од С. Бјелановића. – Фејтони Натко Нодило од истог писца.

Год. 1887: Бјелановићев фејтон о причама Л. К. Лазаревића и серија фејтона о Ристићевој књижи Извањски одношаји Србије.

Год. 1888: М. Цара прика кјиге Ил либро делл' Аморе од М. К. Канинија. Серија фејтона Венеција од истог писца.

Год. 1889: М. Цара приказ Матавуљевих прича Из Црне Горе и Приморја.

Год. 1890: М. Цара подлистак Треба ли да нам је књижевност народна?

Год. 1891: Бјелановићев фејтон о смрти Л. К. Лазаревића. – М. Цара приказ пјесама Јосифа Берсе. – Низ Бјелановићевих фејтона Кроз славенске земље.

Год. 1892: М. Цара приказ пјесама Алексе Антића. – Наставак Бјелановићевих фејтона Кроз слав. земље.

Год. 1893: Наставак фејтона као горе.

Год. 1894: Берсина пјесма о смрти Војислава Илића. – М. Цара подлистак О поезији В. Илића. – Бјелановићево Александру Херцену. – М. Цара расправао Ст. М. Љубиши. – “Дубровачки споменици ХИИИ. и ХВ. в,” расправа М. Решетара.

Год. 1895: Фејтон “Толстојева наука” од Д. Ђ. Омчикуса.

Год. 1897: Приказ Јиречекове расправе о дубровачком пјеснику Шишку Менчетићу, од Јована Радонића.

11) Постање свјетовне папинске власти, или педесет година талијанске историје. Написао Натко Нодило. У Загребу. Тиск. и литогр. завод Ц. Албрецхта. 1878.

12) Ако се не варамо, Јосиф Берса.

Извор:Пројект Растко